

BUGUNGI TARBIYA ERTANGI TARAQQIYOT

*Andijon viloyati Paxtaobod**tumani 11-DMTT tarbiyachi**Yoqubjonova Zebo Isomiddin qizi***Annotatsiya**

Ushbu maqolada tarbiya jarayonining shaxs kamoloti, inson kapitali va jamiyatning uzoq muddatli taraqqiyotiga ta'siri nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi oila, ta'lim muassasasi va mahalla hamkorligiga tayangan tarbiya modelining asosiy yo'nalishlarini aniqlash hamda ularni amaliyotga tatbiq etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Maqolada tizimli, qiyosiy va kontent-tahlil usullaridan foydalanilib, rivojlanish psixologiyasi, ijtimoiy o'rganish nazariyasi, ekologik tizimlar yondashuvi hamda zamonaviy ta'lim konsepsiyalariga oid manbalar umumlashtirildi. Tahlil natijalari tarbiyaning faqat odob-axloq qoidalarini o'rgatishdan iborat emasligini, balki bolada mas'uliyat, mustaqil fikrlash, hamkorlik, mehnatsevarlik, raqamli madaniyat va fuqarolik pozitsiyasini shakllantiruvchi uzluksiz jarayon ekanini ko'rsatadi. Samarali tarbiya bolani nazorat qilishga emas, izchil talab, ijobiy namuna, ochiq muloqot va yoshiga mos mas'uliyat berishga tayanadi. Oila, maktab va mahalla o'rtasidagi maqsadlar uyg'unligi kuchayganda tarbiyaviy ta'sirning barqarorligi ortadi. Maqolada tarbiya samaradorligini baholash uchun kundalik xulq, o'zini boshqarish, ijtimoiy hamkorlik va mas'uliyatga asoslangan mezonlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: tarbiya, shaxs kamoloti, oila, maktab, mahalla, qadriyat, mas'uliyat, ijtimoiy-emotsional ko'nikmalar, inson kapitali, taraqqiyot.

Kirish

Jamiyat taraqqiyoti ko'pincha iqtisodiy o'sish, texnologiya va infratuzilma bilan o'lchanadi. Biroq bu omillardan samarali foydalanadigan, ularni adolatli va mas'uliyatli yo'naltiradigan inson shakllanmasa, moddiy yutuqlar barqaror natija bermaydi. Shu sababli tarbiya bugungi kunning xususiy oilaviy masalasi emas, balki ertangi ijtimoiy farovonlikni belgilovchi strategik omildir. Bolaga berilgan e'tibor, vaqt, bilim va axloqiy yo'nalish kelajakda uning qarorlariga, mehnat munosabatiga, boshqalar bilan hamkorligiga va jamiyat oldidagi mas'uliyatiga ta'sir qiladi.

Tarbiya ta'lim bilan uzviy bog'liq, lekin ular aynan bir tushuncha emas. Ta'lim bilim va ko'nikmalarni egallashga xizmat qilsa, tarbiya ushbu bilimlardan qanday maqsadda va qanday mas'uliyat bilan foydalanishni shakllantiradi. Zamonaviy sharoitda bolaga faqat tayyor qoidalarni yodlatish yetarli emas. U axborotni baholash, hissiyotlarini boshqarish, qarorining oqibatini tushunish, turli fikrlarga hurmat bilan

munosabatda bo'lish va raqamli makonda xavfsiz harakat qilishni ham o'rganishi kerak.

Tadqiqot maqsadi va vazifalari

Tadqiqotning maqsadi tarbiyaning shaxs va jamiyat taraqqiyotidagi o'rni ilmiy yondashuvlar asosida ochib berish hamda oila, maktab va mahalla hamkorligiga tayangan amaliy modelni asoslashdir.

Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- tarbiya va taraqqiyot o'rtasidagi nazariy bog'liqlikni tahlil qilish;
- bola rivojiga ta'sir qiluvchi oilaviy, ta'limiy va ijtimoiy omillarni tizimlashtirish;
- zamonaviy tarbiyaning ustuvor kompetensiyalarini aniqlash;
- tarbiyaviy hamkorlikni kuchaytirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Metodologiya

Maqola nazariy-tahliliy xususiyatga ega. Unda pedagogika, psixologiya va ta'lim siyosatiga doir fundamental hamda zamonaviy manbalar maqsadli tanlab o'rganildi. Kontent-tahlil orqali manbalardagi "namuna", "muhit", "ijtimoiy-emotsional ko'nikma", "mas'uliyat" va "hamkorlik" kategoriyalari ajratildi. Tizimli yondashuv bola tarbiyasini oila, maktab, tengdoshlar, mahalla va raqamli muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sir sifatida ko'rib chiqishga imkon berdi. Qiyosiy tahlil yordamida buyruq va jazoga tayangan yondashuv bilan tushuntirish, namuna va ishtirokka asoslangan yondashuvning imkoniyatlari solishtirildi. Maqolada keltirilgan xulosalar empirik tajriba natijasi emas, balki ilmiy adabiyotlar sinteziga asoslangan nazariy umumlashmalardir.

Nazariy asoslar

Tarbiya ijtimoiy o'rganish jarayoni sifatida

Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra, bola xulq-atvorning muhim qismini kuzatish, taqlid va natijalarni baholash orqali o'zlashtiradi [1]. Demak, kattalarning kundalik muomalasi ko'pincha og'zaki nasihatdan kuchliroq tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. Ota-ona hurmat haqida gapirib, lekin oila a'zolari bilan qo'pol munosabatda bo'lsa, bola so'zdan ko'ra amaliy namunani qabul qiladi. Izchil tarbiya talab bilan xatti-harakat o'rtasidagi moslikni taqozo etadi.

Bola rivojida ijtimoiy muhitning o'rni

Vygotskiy rivojlanishni ijtimoiy hamkorlik va madaniy vositalar bilan bog'laydi [2]. Bronfenbrenner esa bolani bir-biriga ta'sir qiluvchi tizimlar ichida ko'radi: oila va sinf kabi yaqin muhitlar, ular o'rtasidagi aloqalar, ota-onaning ish sharoiti, ommaviy madaniyat va jamiyat qadriyatlari [3]. Ushbu qarash tarbiyadagi muammoni faqat bolaning "xarakteri" bilan izohlash noto'g'ri ekanini ko'rsatadi. Bolaning xulqi ko'pincha u yashayotgan munosabatlar tizimining aksidir.

Erta rivojlanish va kelajak natijalari

Inson kapitaliga oid tadqiqotlar erda yoshdagi rivojlanishga qilingan oqilona sarmoya keyingi ta'lim va ijtimoiy natijalar uchun muhim poydevor bo'lishini ko'rsatadi [4]. Bunda sarmoya faqat moddiy xarajatni anglatmaydi. Bolaga kitob o'qib berish, savollariga sabr bilan javob berish, kun tartibini shakllantirish, xavfsiz hissiy muhit yaratish va birgalikda faoliyat olib borish ham yuqori qiymatga ega tarbiyaviy sarmoyadir.

Natijalar va muhokama

Tarbiya va taraqqiyot o'rtasidagi bog'liqlik

Nazariy manbalar sintezi tarbiyaning taraqqiyotga uch darajada ta'sir qilishini ko'rsatadi. Birinchi daraja — shaxsiy: bola o'zini boshqarish, maqsad qo'yish, mehnat qilish va xatodan saboq olishni o'rganadi. Ikkinchi daraja — ijtimoiy: ishonch, hamkorlik, bag'rikenglik va nizolarni tinch hal etish ko'nikmalari mustahkamlanadi. Uchinchi daraja — institutsional: mas'uliyatli fuqarolar qonun, jamoat mulki, kasbiy etika va umumiy manfaatga ongli munosabat bildiradi. Shunday qilib, kundalik tarbiya amaliyotlari uzoq muddatda ijtimoiy kapital va institutlar sifatiga bog'lanadi.

1-jadval. Tarbiya yo‘nalishlari va kutiladigan rivojlanish natijalari

Tarbiya yo‘nalishi	Kundalik amaliyot	Shakllanadigan sifat	Uzoq muddatli natija
Axloqiy tarbiya	Vaziyatni muhokama qilish, adolatli qoida	Vijdon, halollik, hurmat	Ijtimoiy ishonch va mas’uliyat
Mehnat tarbiyasi	Yoshiga mos vazifa va natijani qadrlash	Intizom, sabr, tashabbus	Mehnat unumdorligi va mustaqillik
Intellectual tarbiya	Savol berish, kitobxonlik, dalil izlash	Tanqidiy va ijodiy fikrlash	Bilimga asoslangan qaror
Hissiy tarbiya	Hissiyotlarni nomlash va boshqarish	Empatiya, o‘zini nazorat qilish	Sog‘lom munosabat va nizolarni hal etish
Raqamli tarbiya	Ekran vaqti, maxfiylik va manbani tekshirish	Media savodxonlik, xavfsizlik	Mas’uliyatli raqamli fuqarolik

Oila maktab va mahalla hamkorligi

Tarbiya samaradorligining muhim sharti — bolaning turli muhitlarda bir-biriga zid talablar bilan to‘qnashmasligidir. Oila mas’uliyatni talab qilsa-yu, maktab faqat bahoga e’tibor bersa yoki mahalla yoshlarning mazmunli faoliyatini qo‘llab-quvvatlamasa, tarbiyaviy ta’sir parchalanadi. Hamkorlik umumiy shior bilan emas, aniq vazifalar taqsimoti orqali yuzaga keladi. Oila kundalik odat va hissiy xavfsizlikni, maktab bilim, hamkorlik va refleksiyaning, mahalla esa ijtimoiy ishtirok hamda avlodlararo tajriba almashinuvini ta’minlashi mumkin.

Hamkorlikda bolaning sha’ni va shaxsiy daxlsizligi saqlanishi zarur. Muammoli xulqni omma oldida muhokama qilish, bolani tengdoshlari bilan kamsituvchi tarzda taqqoslash yoki faqat jazoga tayanish qisqa muddatli itoatni berishi mumkin, biroq ichki mas’uliyatni shakllantirmaydi. Bola qoidaning sababini tushunsa, uni ishlab chiqishda yoshiga mos darajada qatnashsa va oqibatlar oldindan ma’lum bo‘lsa, o‘zini boshqarish imkoniyati kuchayadi.

Zamonaviy tarbiyaning ustuvor yo‘nalishlari

Bugungi tarbiya milliy va umuminsoniy qadriyatlarni zamonaviy hayot ko‘nikmalari bilan uyg‘unlashtirishi lozim. UNESCO ta’limni jamiyat bilan tuziladigan umumiy kelishuv sifatida ko‘rib, hamkorlik, hamjihatlik va umumiy manfaatga xizmat qilishni ustuvor deb belgilaydi [5]. OECD ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarni ta’lim, munosabatlar va hayotiy farovonlik bilan bog‘liq muhim omillar qatoriga kiritadi [6]. Bu yondashuvlar tarbiyada quyidagi yo‘nalishlarni kuchaytirishni talab qiladi:

- mustaqil fikrlash va axborot manbalarini tekshirish;
- o‘z hissiyatini anglash, boshqalarning holatini tushunish va yordam so‘rash;
- vaqt, mablag‘ va shaxsiy majburiyatlarni boshqarish;
- tabiatga, jamoat mulkiga va mehnat natijasiga ehtiyotkor munosabat;
- raqamli muhitda odob, maxfiylik va xavfsizlik qoidalariga rioya qilish.

Tarbiyada uchraydigan muammolar

Amaliyotda uchraydigan birinchi muammo — tarbiyani faqat nasihat bilan cheklash. Qadriyat kundalik harakatda ko‘rinmasa, u bolaning barqaror odatiga aylanmaydi. Ikkinchi muammo — talablarning izchil emasligi: bir xatti-harakatga turli vaqtda turlicha munosabat bildirilishi bolada chegaralar haqida noaniqlik tug‘diradi. Uchinchi muammo — bolaning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olmasdan, undan kattalardek qaror kutish. To‘rtinchi muammo — muvaffaqiyatni faqat baho yoki sovrin bilan o‘lchash. Bunday yondashuv harakat, halollik, hamkorlik va rivojlanish jarayonini ikkinchi o‘ringa tushiradi.

Raqamli muhit ham tarbiyaga yangi talablarni olib kirdi. Taqiqning o‘zi bolani zararli axborotdan himoya qilmaydi; u nima sababdan ayrim kontent xavfli ekanini va shubhali xabarni qanday tekshirishni bilishi kerak. Kattalarning o‘zlari telefon va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishda muvozanatli namuna ko‘rsatishi ayniqsa muhim.

Amaliy tavsiyalar

Oilaviy qoidalarni aniqlashtirish. Uyda 4–6 ta sodda, tushunarli va barcha a‘zolarga tatbiq etiladigan qoida belgilanadi. Har bir qoidaning sababi tushuntiriladi.

Haftalik muloqot vaqtini joriy etish. Haftada kamida bir marta oila a‘zolari yutuq, qiyinchilik va kelgusi vazifalarni ayblovsiz muhokama qiladi.

Yoshga mos mas’uliyat berish. Bola uy yumushi, kitob, shaxsiy buyum yoki kichik loyiha uchun javobgar bo‘ladi; kattalar natijani emas, harakat va izchillikni ham qadrlaydi.

Maktab bilan qisqa qayta aloqa o‘rnatish. Ota-ona va pedagog faqat muammo paytida emas, bolaning rivojlanish maqsadlari bo‘yicha muntazam axborot almashadi.

Ijtimoiy foydali faoliyatni tashkil etish. Mahalla, maktab yoki oila doirasida ekologik aksiya, ko‘ngilli yordam, kitobxonlik yoki kasb tanishtiruv kabi ishlar amalga oshiriladi.

Natijani xulq ko'rsatkichlari bilan baholash. Baho va mukofotdan tashqari, va'daga amal qilish, ishni yakunlash, yordam so'rash, nizoni muloqot bilan hal etish kabi belgilar kuzatiladi.

Tarbiya samaradorligini baholash mezonlari

Tarbiyaning natijasi bir martalik tadbir yoki bolaning kattalar oldidagi vaqtinchalik itoati bilan o'lganmasligi kerak. Baholash uzoqroq muddatdagi kundalik xulq kuzatuviga tayanadi. Quyidagi mezonlar amaliy monitoring uchun xizmat qilishi mumkin:

- o'z vazifasini eslatmasiz yoki kam eslatma bilan bajarish darajasi;
- xato qilganda uni yashirish o'rniga tan olish va tuzatishga urinish;
- tengdoshlar va kattalar bilan hurmatli muloqot qilish;
- hissiy zo'riqishda zararli xatti-harakat o'rniga maqbul yo'l tanlash;
- jamoaviy ishda vazifa olish, fikr tinglash va kelishuvga erishish;
- internetdagi axborotni tekshirish va shaxsiy ma'lumotni himoya qilish.

Mazkur mezonlar bolaning yoshiga moslashtirilishi va jazolash vositasi sifatida emas, rivojlanish dinamikasini ko'rish uchun qo'llanishi lozim. Kuzatuv natijalari bola bilan birgalikda muhokama qilinsa, unda o'z xulqini tahlil qilish va maqsad qo'yish ko'nikmasi rivojlanadi.

Xulosa

Bugungi tarbiya ertangi taraqqiyotning insoniy poydevorini yaratadi. Uning natijasi darhol ko'rinmasligi mumkin, ammo bolada shakllangan halollik, mas'uliyat, mehnatsevarlik, hamkorlik va mustaqil fikrlash fazilatlari keyinchalik oilaviy farovonlik, kasbiy samaradorlik va fuqarolik faolligida namoyon bo'ladi. Tarbiyaning kuchi ko'p nasihatda emas, kattalarning izchil namunasida, ochiq muloqotda, adolatli chegaralarda va bolaning faol ishtirokidadir.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, oila, maktab va mahalla bir-birini takrorlamasdan, o'z vazifalarini uyg'unlashtirganda tarbiyaviy muhit barqarorlashadi. Zamonaviy tarbiya milliy qadriyatlarni saqlagan holda ijtimoiy-emotsional, raqamli va fuqarolik ko'nikmalarini ham qamrab olishi kerak. Shunday yondashuv bolani faqat bugungi talabga moslashtirmaydi, balki o'zgaruvchan kelajakda mas'uliyatli qaror qabul qila oladigan shaxs sifatida tayyorlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bandura, A. (1977). Social Learning Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
2. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press.
3. Bronfenbrenner, U. (1979). The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Cambridge, MA: Harvard University Press.

4. Heckman, J. J. (2006). Skill formation and the economics of investing in disadvantaged children. *Science*, 312(5782), 1900–1902. <https://doi.org/10.1126/science.1128898>
5. UNESCO. (2021). *Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education*. Paris: UNESCO.
6. OECD. (2021). *Beyond Academic Learning: First Results from the Survey of Social and Emotional Skills*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/92a11084-en>
7. UNICEF. (2017). *Early Moments Matter for Every Child*. New York: UNICEF.
8. Darling-Hammond, L., Flook, L., Cook-Harvey, C., Barron, B., & Osher, D. (2020). Implications for educational practice of the science of learning and development. *Applied Developmental Science*, 24(2), 97–140. <https://doi.org/10.1080/10888691.2018.1537791>